

De Goudse Glazen en de vernieuwing van de godsdienst

Goudse Glazenlezing door prof. dr. Koen Goudriaan, uitgesproken op 7 oktober 2017

Dames en Heren, voordat ik U meeneem naar de glazen zelf, leg ik U graag de volgende passage voor:

Christus stelde als het ware gradaties vast [...] van goddelijke zekerheid inzake de godsdienst. Op de eerste trede stelde Hij het getuigenis van Johannes de Doper. Daar zette Hij onmiddellijk Zijn eigen werken naast, maar geplaatst op een iets hogere trap van belangrijkheid. 'Ik heb'- zegt Hij – 'een getuigenis groter dan dat van Johannes. De werken namelijk die Mijn Vader Mij gegeven heeft om te doen, getuigen van Mij.' Maar boven deze twee gaf Hij de voorrang aan dat bekende hemelse getuigenis van Zijn Vader. Hij voegt er namelijk aan toe: 'En de Vader die Mij gezonden heeft, Die heeft getuigenis van Mij afgelegd', namelijk toen Christus gedoopt werd en toen Hij zich bij de Transfiguratie aan drie discipelen vertoonde: [...] 'Dit is Mijn geliefde Zoon enz. ...'

De auteur legt dus de bijbeltekst uit met het oog op het openbaringskarakter van de christelijke godsdienst. De tekst waarom het gaat is Johannes 5: 33-37, een onderdeel van de uitvoerige predikatie waarmee Jezus reageerde op de verontwaardiging die Hij had opgeroepen door op de sabbat een verlamde te genezen. Maar hier in deze Sint-Janskerk trekt de tekst meteen de aandacht door de associatie met niet minder dan drie vlakbij elkaar opgestelde glazen in de kooromgang. De tekst uit Johannes 5 zelf is het onderwerp van glas 16, *Jezus' getuigenis over zichzelf*, met als beeldinzet het getuigenis van Johannes de Doper: 'Hij moet groeien, ik moet minder worden': de eerste van de drie treden. We kunnen ook nog denken aan een achtergrondscene uit glas 15, waar we Johannes op Jezus zien wijzen met de woorden 'Zie het Lam Gods'. Bij de tweede trede die onze auteur onderscheidt, gaat het om de vele wonderen die Jezus doet, het onderwerp van glas 18. Vanuit de gevangenis heeft Johannes de vraag laten overbrengen: 'Bent U het die komen zou?' Jezus antwoordt met te wijzen op Zijn werken: 'Blinden zien, kreupelen lopen, melaatsen worden rein, doven horen, doden staan op en aan armen wordt de blijde boodschap gebracht' (Mattheüs 11:5). Het hoogste getuigenis, dat van de Vader, wordt door onze auteur uitgelegd met een verwijzing naar de Doop in de Jordaan en tegelijk naar de Transfiguratie oftewel Verheerlijking op de Berg. Daarmee zijn we natuurlijk bij het centrale glas 15 met de *Doop in de Jordaan* en de hemelse woorden op de tekstband: 'Deze is Mijn geliefde Zoon in Wie ik mijn welbehagen heb: hoort naar Hem'. De episode is naar Mattheüs 3, maar de tekst van de hemelse spreuk, compleet met de woorden 'hoort naar Hem', is ontleend aan het verslag van de Transfiguratie in Mattheüs 17.

Het wordt tijd om de identiteit te onthullen van de auteur en het werk waaruit deze passage is genomen. Het gaat om Herman Lethmaet, en zijn *De instauranda religione* (Over de vernieuwing van de godsdienst) uit 1544. Dat werk bestaat uit negen boeken (hoofdstukken, zouden wij zeggen). De bewuste passage staat op een belangrijke plek: namelijk aan het begin van de laatste paragraaf van boek VIII. Dat is veruit het langste boek uit het werk en handelt over 'Het gezag van de Schriften'.

De opvallende overeenstemming van onze tekst met de drie glazen is een aanmoediging om Lethmaet's werk eens grondiger te bestuderen. Zijn naam wordt al langer in verband gebracht met de Goudse glazen, maar zo'n concreet aanknopingspunt is nog niet eerder gesignaleerd. Vandaag lijkt het een goed moment om *Over de vernieuwing van de godsdienst* aan de orde te stellen. Dit jaar herdenken we 500 jaar hervorming, en ook de Goudse Glazenlezing behoort in dat teken te staan. Maar niemand van U verwacht dat ik invloed van Luther of Calvijn zal aanwijzen in de glazen van voor de Opstand, uit de tijd dat de Sint-Janskerk nog een ondubbelzinnig katholieke kerk was. Om meteen maar de afstand tot Luther en Calvijn te markeren, heb ik ook de titel van Lethmaet's paragraaf 16 genoteerd:

Richtsnoer van de christelijke godsdienst is niet de Schrift alleen

Bij alle gezag dat Lethmaet aan de Schrift toekent, omarmt hij toch niet het beginsel *Sola Scriptura* (door de Schrift alleen).

Onlangs kwam Xander van Eck, een van de medewerkers aan het *Corpus Vitrearum*, tot de volgende typering: de Goudse glazen zijn 'een majestueus ensemble van contra-reformatorische kunst'. Dat is ook de opvatting die ik U vanmiddag wil voorhouden. Maar hoe verhoudt zich dit dan tot de sinds Rijksen gangbare interpretatie van de glazen in het licht van het bijbels humanisme? Na de bespreking van Lethmaet's werk ga ik dus iets zeggen over Erasmus, maar ook over de rol van de universiteit van Leuven. Vervolgens wil ik argumenten aandragen voor de constatering dat Gouda tot vlak voor de Opstand een goed-roomse stad was. Daarvoor kies ik Joost Bourgois als hoofdpersoon, pastoor van Gouda in de jaren van de grote herbeglazingscampagne. Maar hoe verliep de weg dan vanaf dat punt tot het Coornhertglas 1: *De Vrijheid van Consciëntie*? Op die vraag ga ik aan het eind kort in.

Herman Lethmaet, *De vernieuwing van de godsdienst*

U ziet hier Herman Lethmaet als schenker van glas 11: *De geboorte van Johannes de Doper*. Lethmaet was van Goudse afkomst en stond in de jaren 1520 met Erasmus in persoonlijke verbinding. Het Goudse archief bewaart nog een eigenhandige brief van Erasmus aan hem. Lethmaet promoveerde in de theologie aan de Parijse Sorbonne. Omstreeks 1530 werd hij benoemd tot deken van Sint-Marie, een van de vijf grote kapittelkerken in Utrecht. Hij fungeerde ook als vicaris-generaal: hoogste plaatsvervanger van bisschop Joris van Egmond. Eind 1553 werd hij als inquisiteur naar Friesland gezonden. Hij overleed onverwacht in 1555; het door hem toegezegde glas 11 is door zijn erfgenamen betaald.

In 1553 gaat een delegatie vanuit Gouda bij oud-stadgenoot Lethmaet op bezoek om hem over te halen tot de schenking van een glas, nummer 11 dus. Maar reeds Rijksen opperde dat zijn betekenis groter moet zijn geweest. De Goudse bestuurders gebruikten hem als bemiddelaar bij andere hoge geestelijken om ook van hen glazen los te krijgen. Meer recent is bij het archiefonderzoek naar de glazen een verwijzing naar een 'rolle' opgedoken, die als script diende voor de herbeglazing, in ieder geval van de kooromgang. Die rolle wordt in 1563 genoemd, bij het contract voor glas 12: *De aanbidding van de herders*. De rolle zelf is helaas niet bewaard gebleven. Het onderzoeksteam van het *Corpus Vitrearum* concludeerde dat er aan de herbeglazing een masterplan ten grondslag moet hebben gelegen, dat zijn

neerslag vond in die 'rolle'. Met veel slagen om de arm hebben ze als mogelijke bedenker de naam van Lethmaet genoemd.

Lethmaet's hoofdwerk, *De instauranda religione*, is omstreeks 1544 in Basel gedrukt. Een van de weinige exemplaren ervan in ons land is in het bezit van de Goudse Librije. Een bijzonder exemplaar: het is in 1653 aan de Librije geschonken door Hendrik Lethmaet, de nazaat van een broer van de auteur.

We zagen al dat Lethmaet veel nadruk legt op het openbaringskarakter van de christelijke godsdienst. Bij de verdere uitwerking laat hij drie factoren een hoofdrol spelen: 1 de Schrift, 2 het horen naar de prediking, en de 3 de Heilige Geest.

Het 'begrip van de Schriften' is volgens Lethmaet de belangrijkste gave van de Heilige Geest op Pinksterdag, 'het hoogtepunt van alle goeds waartoe een sterfelijk mens in staat is'. In boek VIII, waarmee ik begon, toont Lethmaet zich een 100 % leerling van Erasmus en het bijbels humanisme. Wie het Nieuwe Testament wil begrijpen, moet eerst het Oude Testament doornemen. Maar het Nieuwe Testament staat hoger: Wat God eerst door voorspellingen bij monde van zijn profeten aan de mensen heeft gezegd, heeft hij nu door Zijn Zoon Jezus Christus als blijde boodschap gebracht. Wonderbaarlijk is de eenheid en verscheidenheid van de vier Evangelien. Jezus, de Gezalfde bij uitstek, verenigt de drie typen gezalfden uit het Oude Testament: de koningen, de priesters en de profeten. Mattheus tekent Hem als de hoogste koning, Marcus als de hoogste profeet en Lucas als de hoogste priester. Maar Johannes overtreft ze met afstand, want hij onderwijst hoe Jezus waarachtig God is in menselijke gedaante.

Voor de harmonie van de vier Evangelien kunnen we natuurlijk ook in de glazen terecht. De Johannes / Jezus-cyclus in de kooromgang put uit alle vier de evangeliën, het meest uit Johannes. Daarbij worden allerlei scènes uit het Openbare Leven van Jezus afgebeeld waarvoor niet kon worden teruggegrepen op de middeleeuwse beeldtraditie. In plaats daarvan steunden de Crabeths en de andere ontwerpers op de toenmaals modernste bijbelillustratie, met name *Dat Leven ons Heeren* uit 1537. De 186 houtsneden daarin zijn van Lieven de Witte, de tekst is van Willem van Branteghem. Deze Branteghem was als kartuizer ingetreden in het klooster te Gent en behoorde dus tot de strengste kloosterorde die de katholieke Kerk rijk was. Het waren juist leden van deze orde die vanuit de stilte van hun cel het startschot gaven voor de Contra-reformatie, door lutheranisme in geschrifte te gaan bestrijden. Ze hadden een lange traditie van 'preken met de pen': nu gingen ze preken met de drukpers.

Terug naar Lethmaet. Niemand kan de Schrift begrijpen zonder de Geest. De onthulling van de betekenis van de Schrift gaat geleidelijk. Maar Lethmaet is optimistisch over de vooruitgang op dit gebied, waarbij taal- en letterkundige kennis goede diensten bewijst. Als voorbeeld van een nog niet helemaal opgehelderd punt noemt hij het *Hoc est corpus meum* – 'Neemt, eet, dit is Mijn lichaam' van de instelling van het Avondmaal. Een verbazingwekkende passage: geen woord bij Lethmaet over transsubstantiatie, consubstantiatie of symbolische uitleg, alleen een lakoniek: 'We komen er wel uit' (met de hulp van de Geest). Desondanks zou het Concilie van Trente in 1551 de leer van de transsubstantiatie nadrukkelijk herbevestigen: brood en wijn veranderen werkelijk in lichaam en bloed van Christus. Maar de voorstelling van het Avondmaal op het *Koningsglas* bevat geen enkele verwijzing naar het sacrament. Daardoor kan alle aandacht uitgaan naar de vraag van de discipel Philippus – de schutspatroon van koning Philips II – 'Heer, toon ons de Vader. Invloed van Lethmaet?

Toch is Lethmaet een trouwe zoon van de Kerk. Bij alle onzekerheid over de betekenis van bijbelwoorden zal het vaak nodig zijn beslissingen te nemen. Gezaghebbend is dan de *ritus*, de 'openbare consensus van de Kerk'. Dit is dus ongeveer wat in de gangbare rooms-katholieke leer de 'traditie' wordt genoemd. We kunnen hieraan het oordeel rustig overlaten, omdat ook de *ritus* het werk is van de Heilige Geest. Precies op dit punt verschilt Lethmaet dus van het *sola scriptura* van de reformatoren. Het negende en laatste boek gaat over de *ritus*, en Lethmaet herhaalt hier dat onder inspiratie van de Geest de kennis omtrent de evangelische leer nog steeds groeit.

Interessant is Lethmaet's antwoord op de vraag of de Schrift dan niet ook het beste argumentatiewapen is in de bestrijding van ketterij. Boek Twee is een systematische verhandeling over de verschillende soorten ketters, een soort theorie van de inquisitie. Een van de punten waarover rooms-katholieke theologen levendig discussieerden was de vraag of de Schrift een goede basis is om met andersdenkenden het gesprek tot verzoening in te gaan. Volgens Lethmaet was dat niet zo, omdat ze die toch maar in hun eigen straatje uitlegden. A'ls we de Goudse glazen in het licht van Lethmaet's theologie mogen uitleggen, heeft dit een belangrijk gevolg. Het overduidelijk schriftuurlijke karakter ervan is beslist geen concessie aan de nieuwgezinden.

Het tweede sleutelement in Lethmaet's theologie is het gehoor. In glas 15 (net als in de passage uit Lethmaet waarmee ik begon) is de hemelse boodschap over Christus in zijn volledige formulering weergegeven: 'Hoor naar hem'. Prediking is het thema van de glazen 14: *De prediking van Johannes* en 16, met de prediking van Jezus. Goede prediking is ook actueel. Bij het ontstaan van de Kerk - aldus Lethmaet - onderwees de H. Geest allen. Maar daarna, toen Hij leraren had aangesteld, moest de ene mens de andere onderwijzen. Zo leert ook Paulus dat het geloof 'uit het gehoor' is. Veel zorg moet daarom worden gegeven aan goede prediking, en pastoors moeten van hoge kwaliteit zijn. Lethmaet behandelt dit onderwerp in boek III, dat over de wankelmoedigen gaat. Verwaarlozing van de verkondiging brengt veel schade teweeg. In zijn jaar als inquisiteur in Friesland kwam Lethmaet veel dysfunctionerende priesters tegen. Een van de strafmaatregelen die hij bedacht was dat ze maar een tijdje in Leuven moesten gaan studeren.

Steeds opnieuw blijkt in het werk van Lethmaet hoe centraal bij hem het werk van de Heilige Geest is. Het Rijk Gods brak lang voor Christus' komst baan, maar 'de Kerk' ontstond pas door het Pinksterwonder. Toen werden de apostelen bekleed met kracht uit den hoge. Tijdens de Doop in de Jordaan was de Geest alleen neergedaald op Christus. Maar bij Zijn afscheidswaarden had Christus beloofd na Zijn vertrek de Heilige Geest te zenden (Johannes 14-16). 'Wanneer die Geest van waarheid komt, zal Hij de weg wijzen tot de volle waarheid'.

Nu lijkt het alsof we de Uitstorting van de Heilige Geest op de Goudse Glazen niet terugvinden. Glas 64, in de Van der Vormkapel, komt natuurlijk niet in aanmerking, want dat is ontworpen voor het regulierenklooster. Maar als we goed kijken, vinden we de Pinksterboodschap wel degelijk in de kerkglazen terug, en wel op de meest centrale plek die denkbaar is: in glas 15. De schenker, bisschop Joris, ligt geknield voor een bankje, en daarop een opengeslagen bijbel. Het Latijn is enigszins verhaspeld, maar het is toch wel duidelijk om welke tekst het gaat: Johannes 15: 23-27:

Wanneer de Trooster komt, die Ik u zenden zal van de Vader, de Geest der waarheid, die van de Vader uitgaat, zal deze van Mij getuigen; en gij moet ook getuigen, want gij zijt van het begin aan met Mij.

Zo wordt de Doop in de Jordaan in direct verband gebracht met Pinksteren.

Ten slotte een paar opmerkingen over boek V van *De instauranda religione*, 'Over de roemrijke progressie van de Kerk'. Hier staat het boek *Handelingen der Apostelen* centraal. Voor de vernieuwing van de Kerk - zegt Lethmaet - is het nodig dat we weten hoe haar voortgang in het verleden is geweest. Ook toen moesten knopen worden doorgehakt, en daarom waren er van tijd tot tijd apostelvergaderingen. Is dat geen blauwdruk voor de manier waarop we in onze tijd de gerezen moeilijkheden uit de weg kunnen ruimen, met de hulp van de Geest? En dan komt Lethmaet met een gedetailleerd plan hoe een concilie gehouden zou kunnen worden. Lethmaet schreef zijn hoofdwerk terwijl de voorbereidingen voor het Concilie van Trente in volle gang waren.

Ook het punt van de geleidelijkheid komt hier terug. De verbreiding van de Kerk ging planmatig, overeenkomstig Christus' woord: 'Gij zult Mijn getuigen zijn te Jeruzalem en in geheel Judéa en Samaria en tot het uiterste der aarde'. Bij de evangelieverkondiging waren eerst de joden aan de beurt. Dan de Samaritanen, die van het Oude Testament ten minste nog de vijf boeken van Mozes onderhielden. Daarna kwamen diegenen uit de heidenen die enige kennis hadden van de boeken van de wet, zoals de eunuch - de kamerling - van de koningin van Ethiopië. Pas daarna kwam het evangelie tot de echte heidenen.

Is dit niet precies waar glas 24 over gaat: *De prediking van (de diaken) Philippus* ? Op de voorgrond ziet U de wonderen die hij onder de Samaritanen deed. Op de achtergrond twee episoden uit het verhaal van de kamerling: de vraag van Philippus of hij begreep wat hij las, en de doop. Glas 24 dateert van 1559 en werd als eerste in het schip van de kerk geïnstalleerd, met een Philippus als schenker, namelijk Philips de Ligne, heer van Wassenaar. We weten niet zeker of transept en schip in het totaalconcept voor de herbeglazing inbegrepen waren. Maar stel dat dit wél zo was: kan het dan niet de bedoeling zijn geweest om het schip te wijden aan de voortgang van de Kerk zoals getekend in het boek *Handelingen*?

We hebben al met al alle aanleiding om Lethmaet's hoofdwerk te gebruiken als sleutel tot de uitleg van het glazenensemble van voor de Opstand. De boodschap is dan als volgt: De Kerk - de bestaande, katholieke Kerk - is toe aan vernieuwing, mede om het hoofd te bieden aan de onzekere omstandigheden van de moderne tijd. Maar daartoe is zij uitgerust met alle noodzakelijke middelen, zoals voortgaand inzicht in de Schrift en een goede prediking, dankzij de uitstorting van de Heilige Geest. Naar Christus' woord zal die altijd met de Kerk zijn.

Bijbels humanisme: Erasmus en Leuven

Ongetwijfeld is Lethmaet's visie een specifieke uitwerking van het bijbels humanisme, waaraan de naam van Erasmus onlosmakelijk is verbonden. Voor dat bijbels humanisme waren de kerkmeesters, en op de achtergrond het stadsbestuur waarvan zij een comité vormden, zeker ontvankelijk. Ze zouden anders het program voor de herbeglazing niet hebben goedgekeurd en uitgevoerd. De generatie die het in de jaren vanaf 1552 voor het zeggen had, was in haar jonge jaren gevormd tijdens de bloeitijd van de Latijnse School die was gevolgd op de hervorming ervan in erasmiaanse geest.

Of dit op directe invloed van Erasmus wijst, is echter nog maar de vraag. Hij was immers al in 1536 overleden. In het midden van de eeuw zijn er weinig aanwijzingen dat Gouda nog veel aandacht voor hem had. Zo is gesignaleerd dat er opvallend weinig drukken van Erasmus' werken in de Goudse Librije zijn beland, en die kwamen dan ook nog alleen uit Stein, Erasmus' eigen klooster.

Daarom zou ik willen stellen dat we de invloed van Erasmus vooral indirect moeten zien, met een omweg over het werk van de generatie theologen na hem. Centraal stond hierin de theologische faculteit van Leuven. Zij was in die jaren dé denktank voor het Habsburgse bewind in kerkpolitieke zaken en in de Lage Landen het intellectuele bolwerk van de Contra-Reformatie.

De manier waarop Leuven de erfenis van Erasmus tegemoet trad, was niet vrij van dubbelzinnigheid. Aanvankelijk waren de Leuvense theologen erg geschrokken van Erasmus' *Nieuwe Testament*. Toen onder leiding van Erasmus in Leuven het *Drietalencollege* werd gesticht (1518), kon dat eerst op vijandschap van de theologische faculteit rekenen. Diezelfde faculteit stelde ook de *Index van verboden boeken* op, waarop in 1559 de werken van Erasmus werden gezet.

Maar er is ook een andere kant. Het Drietalencollege werd al snel heel invloedrijk. Personen die er gestudeerd hadden waren bisschop Joris van Egmond en Viglius van Aytta, president van de Hoge Raad. Na enige tijd omarmde ook de theologische faculteit de gedachte dat theologie moet worden bedreven vanuit een grondige kennis van de bijbel. Het Concilie van Trente sprak in zijn vierde sessie uit dat de Vulgaat (de overgeleverde Latijnse bijbel) wel de officiële versie zou blijven, maar dan zo dat er gezocht werd naar verbetering. Ook stelde het Concilie bijbelstudie verplicht als training voor aanstaande priesters. In 1546 stichtte Karel V daarom in Leuven een speciale leerstoel voor de Heilige Schrift; de bezetters ervan werden gerecruteerd . . . uit het Drietalencollege. In 1547 bracht Leuven een voorlopige herziening van de Vulgaat uit.

In de jaren 1568-73 werkte men in de theologische faculteit aan een ambitieus wetenschappelijk project rond de bijbel, de zogenaamde *Biblia Regia* (Koningsbijbel), een editie van de bijbel in vijf oude talen, kolomsgewijs naast elkaar: Hebreeuws, Grieks, Latijn, Aramees en Syrisch. Een van de medewerkers aan dit project was afkomstig uit Gouda: Cornelis Reiniersz. In 1570 bekleedde deze de positie van rector magnificus.

Het Roomse Gouda van pastoor Joost Bourgeois

Tijd om U vanuit Leuven mee terug te nemen naar Gouda, waar Joost Bourg(e)ois onze gids zal zijn: pastoor van de Sint-Janskerk van (minstens) 1556 tot 1571. We vinden hem in glas 48 als schenker: dat is één van de Apostelglazen en het bevindt zich dus recht boven ons in de lichtbeuk van het koor. Hiermee stap ik heen over een reeks moeilijkheden die samenhangen met de identificatie van Bourgeois als donor van juist dit glas. Zo bestaat het carton uit twee vellen die secundair aan elkaar zijn gezet: horen ze dus wel bij elkaar? Die raadsels hoef ik vanmiddag niet op te lossen, want er is dan toch maar een carton met Bourgeois' naam erop. En gezien het formaat komt alleen een van de Apostelglazen in aanmerking.

Bourgeois hééft een glas heeft geschonken: zoveel staat vast. Dat is meteen al minder vanzelfsprekend dan het lijkt. Voor het onderhoud van het gebouw waren de kerkmeesters aansprakelijk, niet de pastoor. Ze beschikten daartoe over een eigen vermogen, de kerkfabriek. En voor bijzondere kosten, zoals die voor de herbeglazing, konden ze aankloppen bij derden. Van de kerkfabriek was het pastoriegoed

onafhankelijk dat als inkomen voor de pastoor diende. Daar rustten geen verplichtingen op ten aanzien van het kerkgebouw. Uiteraard kon de pastoor wel inkomsten uit zijn pastoorsbeneficie besteden aan een glas in plaats van aan zijn eigen onderhoud.

Tot kort tevoren was het Goudse pastoorsinkomen steeds toegespeeld aan hovelingen van Habsburg. De collator – degene die het recht van voordracht had - was namelijk niemand anders dan de vorst, in zijn hoedanigheid van graaf van Holland. En de pastoorsplaats van de Sint-Jan was een van de rijkste waarover hij beschikte. Zo'n hoveling resideerde dan niet in Gouda. Hij liet het pastoorswerk over aan een vice-cureit, die hij inhuurde, uiteraard tegen een veel lager bedrag dan hij zelf uit het pastoorsinkomen ontving.

Voor de zielzorg was dat niet ideaal, zeker niet in de tijd van opkomend protestantisme. Iets vóór het midden van de zestiende eeuw werden de bakens dan ook verzet. Vorst en stadsbestuur waren het erover eens dat het beter was pastoors voor te dragen die werkelijk zélf de zielzorg ter hand namen. Bourgois' directe voorganger, Tsanctius, was al zo'n residerende pastoor geweest, en Bourgois zelf was dat ook.

Joost Bourgois was afkomstig uit Enghien (Edingen) in Henegouwen. Hij behaalde de graad van licentiaat in de theologie, in Leuven, we weten niet precies wanneer. Het doctoraat verwierf hij dus net niet, maar hoogopgeleid was hij wel. Op zijn laatst in april 1556 arriveerde hij in Gouda, want toen kocht hij een huis in de Spieringstraat. Nog in datzelfde voorjaar ontving Bourgois interessante gasten in zijn huis: de kapelaan en een neef van Viglius van Aytta. Het zou heel goed kunnen dat hun verblijf in Gouda te maken had met de voorbereiding van het Koningsglas. Jan van Damme heeft immers aangetoond dat Viglius als bemiddelaar optrad tussen koning Philips II en de stad bij de totstandkoming van dat glas. Viglius had trouwens ook met Lethmaet gecorrespondeerd.

In het voorkómen van de Beeldenstorm (augustus 1566) lijkt Bourgois een belangrijke rol te hebben gespeeld. De Goudse vroedschap had bericht uit Antwerpen gekregen dat er storm op til was, en daarop extra maatregelen genomen om de stadspoorten te bewaken. De Sint-Janskerk werd na de diensten gesloten. Zo werd dankzij kordaat optreden van het stadsbestuur het onheil voorkomen. Maar we hebben ook een bericht dat Bourgois met zijn predikaties en aansporingen de bestuurders tot activiteit had aangezet. Een jaar na de Beeldenstorm publiceerde Maarten Donk, ook een oud-Leuvenaar, pastoor van de Oude Kerk in Delft en kampioen van de contrareformatie, een werk in II delen onder de titel *Een cort onderscheyt tusschen Godlijke ende Afgodissche Beelden*. Het ene deel droeg hij op aan zijn collega Joost Bourgois, het andere aan het stadsbestuur van Gouda, omdat zij door hun actie het goede voorbeeld hadden gegeven. De stadsbestuurders beantwoordden de dedicatie met een royaal geschenk: een zilveren wijnbeker van 36 gulden. Met de strekking van Donk's betoog – uiteraard: ten gunste van een gepast kerkelijk gebruik van beelden – zullen ze het wel niet oneens zijn geweest.

Verschillende voorvallen doen ons Bourgois kennen als ijveraar voor de contra-reformatie. In 1564 organiseerden de rederijkers van Gouda een wedstrijd waarvoor kamers uit heel Zuid-Holland werden uitgenodigd. Na afloop kwamen er bij inquisiteur Lindanus klachten binnen over het onorthodoxe karakter van sommige gespeelde stukken. De Goudse magistraat saboteerde pogingen van Lindanus om die teksten in handen te krijgen. Tijdens de voorbereidingen waren namelijk al procedurefouten gemaakt, die bijna tot afgelasting van het feest hadden geleid. De magistraat had zich toen al sterk gemaakt om het te laten doorgaan, met twee

argumenten: afblazen zou een schande voor de stad zijn, en Gouda stond toch altijd als goed katholiek bekend! Het staat wel vast dat Bourgois degene was die de inquisitie had gealarmeerd.

In datzelfde jaar 1564 kreeg Gouda bezoek van Nicolaus Florentius. Die was uit deze stad afkomstig, maar had zich na een pastoorscarrière bij de jezuïeten aangesloten. Dat was de door Ignatius van Loyola nieuw gestichte orde die bij uitstek de stoottroepen voor de Contrareformatie leverde. Na een internationale carrière in dienst van de orde had Florentius zich teruggetrokken in het jezuïetencollege van Leuven. Bourgois – die zélf de reputatie van preekrijger had - nodigde Florentius uit om eens in de Sint-Janskerk te komen preken. De kerk zou stampvol hebben gezeten, en zijn hoorders juichten hem toe met tranen in de ogen.

Een derde bewijs van Bourgois' ijver voor een gezuiverde kerk is te vinden in het verslag van de kerkvisitatie van 1567 in het dekenaat Lek-en-IJssel. Ernst maken met dergelijke visitaties was ook een onderdeel van het contra-reformatorische beleid van die jaren. Kenmerkend is dat Bourgois zich ook bleek te bekommeren om de materiële uitrusting van de Sint-Janskerk. Hij had de kerkmeesters bijeengeroepen over het beheer van de speciale fondsen voor altaardiensten en liefdadigheid. Maar het verslag bevat ook een reeks klachten van Bourgois over collega's in de dorpen rondom. Hun gedrag voldeed – volgens hem - niet aan de zedelijke norm, ze waren niet altijd even rechtzinnig en sommigen resideerden niet eens in hun parochie. Bourgois heeft ook enkele van ketterij verdachten aangegeven bij Alva's Raad van Beroerten. Moeten we bij al deze saneringsijver niet denken aan het glazenpaar 8 en 22, *De bestraffing van tempelover Heliodorus* en *De tempelreiniging*, dat omstreeks deze jaren in de Kerk werd geplaatst?

Vijftien jaar lang stond Bourgois dus als pastoor in Gouda. Hoe keek het stadsbestuur aan tegen de samenwerking met hem? Daarvoor is de gang van zaken bij zijn overlijden onthullend. Bourgois overleed op 26 juni 1571. Al op 4 juli beraadslaagde de vroedschap over zijn opvolging. Die haast weerspiegelt het belang dat de vroedschap hechtte aan goede en ononderbroken zielzorg. Er lag een voorstel van de vier burgemeesters. Die waren kort tevoren door Bourgois nog aan zijn sterfbed geroepen, waarbij hij hen ernstig had vermaand over de zorgelijke situatie van de kerk.

In die geest verklaarde de vroedschap nu op zoek te gaan naar een 'goet catholycq pastoor' en stelde daarvoor een profielschets op. Het belangrijkste element daaruit was dat de nieuwe pastoor bereid moest zijn de 'cure' (de zielzorg) te bedienen zoals de vorige. Dat hoeft geen goedkeuring achteraf van álle ambtsdaden van Bourgois in te houden. Rond dat rederijersfeest en bij Bourgois' jacht op kettters zal er zeker de nodige wrijving zijn geweest. Het zal wél betekenen dat het stadsbestuur van de nieuwe verwachtte dat hij zou resideren en zijn ambt even professioneel en alert zou vervullen als zijn voorganger.

En met de globale koers van Bourgois brak men zeker niet. In 1571 zocht de vroedschap het opnieuw in de richting van Leuven. Ze stuurden gezanten naar de theologische faculteit met het verzoek om drie bekwame godgeleerden bij de koning te nomineren, zodat die er een aan het kerkelijk gezag kon voordragen. Karakteristiek was dat ze daarvoor de bemiddeling inriepen van ... hun stadgenoot, de bijbelgeleerde Cornelis Reiniersz.

Naar glas 11: *De vrijheid van consciëntie*

De Sint-Janskerk herbergt ook glas 1: *De Vrijheid van Consciëntie*. Tirannie wordt verpletterd door de zegekar, die wordt getrokken door de deugden. Op de kar zit links *Vrijheid van Consciëntie*. Rechts naast haar zit *Bescherming des geloofs*. Maar we weten nu dat haar oorspronkelijke titel luidde: *Bescherming van tirannie*. 'Vrijheid van geweten' was de lijn die het stadsbestuur aanhield vanaf het moment dat Gouda zich zo onvoorbereid had aangesloten bij de Opstand die alles zou veranderen. In de praktijk was dit een lang volgehouden poging om de stad en de Sint-Janskerk te vrijwaren van onderschikking onder het strenge calvinisme. Toch is het lastig om dit te rijmen met het beeld van een stad die zich nog in 1571 uitstekend thuis voelde in de katholieke kerk. De tijd ontbreekt me om hier nog diep op in te gaan: ik beperk me tot een paar slotopmerkingen.

De geschiedschrijving over Gouda voor de Opstand wekt nogal eens de indruk dat de stad achterliep. We komen termen tegen als 'landelijk-eenvoudig' en 'conformistisch'. Volgens Hibben was de stad 'remarkably conservative in its attitude to the new teaching'. Gouda was de stad waar niets gebeurde: incidenten met dopers waren er weinig, calvinisten kwamen er niet preken en de Beeldenstorm sloeg de stad ook al over.

Het Gouda van ná 1572 wordt daarentegen geprezen vanwege zijn tolerantie in de lijn van Erasmus, als de stad die de libertijn Coornhert verwelkomde, de vrijzinnige dominee Herman Herbertsz de hand boven het hoofd hield en aan het remonstrantisme vasthield totdat het strenge calvinisme in 1619 van bovenaf werd opgelegd. Hibben signaleert dat Gouda in deze jaren 'opmerkelijk progressief' was: zijn geschiedenis wees vooruit naar de toekomst. Het lijkt wel alsof het om twee verschillende steden gaat.

De genoemde oordelen berusten op de stille overtuiging dat wij weten waar het met de geschiedenis naar toe gaat. De geschiedenis is de snelweg naar een bestemming die wij kennen; in godsdienstig opzicht is dat het protestantisme, en vervolgens de Verlichting enzovoort. Wie snelwegkilometers vlot aflegt, is vernieuwend. Wie het tempo op de hoofdroute niet kan bijhouden, of – erger nog – een andere weg inslaat, is conservatief. De toekomst was aan het protestantisme. De stad die nog in 1571 zo aan de moederkerk hechtte, kan niet anders dan conservatief zijn geweest.

Dit is niet de lijn die ik vanmiddag heb willen uitzetten. Het calvinisme had in het Gouda van 1571 inderdaad geen kans. Maar voor de grondige vernieuwing gebracht door de contra-reformatie stond de stad open. Gouda koos niet voor Genève, maar voor Leuven. Was het daarom conservatief? Brengt U zich nog eens opnieuw te binnen hoe grondig nieuw de kijk op de bijbel was die uit elk van de glazen valt af te lezen. Daarom wilde ik mijn lezing ook niet de negatief klinkende titel 'Gouda en de Contra-reformatie' meegeven. De uitdrukking 'Vernieuwing van de godsdienst' had mijn voorkeur. Niet alleen omdat het over Lethmaet ging, maar vooral omdat zij de boodschap van de glazen veel beter samenvat.

In de langdurige strijd om de predikantenbenoeming claimden de Goudse vroede vaders de bevoegdheid om zelf predikanten aan te stellen van wie de leer acceptabel was. Eenmaal benoemd, - zo stelden ze in 1583 - moesten die predikanten vrij zijn om 'te preken zoals de Geest hen bewoog en ingaf, mits zij hun uitleg altijd ondersteunden met de Heilige Schrift'. Zullen we dit maar opvatten als een bewijs dat ze een belangrijke les van Lethmaet ook na 1572 nog wensten toe te passen?